

Неколико архивских података о основним школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека

Приликом прославе стогодишњице прве основне школе у Црној Гори издата је једна солидно израђена споменица. За историјат основне школе на Цетињу употребљен је сав важнији архивски материјал, који је обрадио Д-р Петар И. Поповић.¹⁾ Но у архиви негдашњег Главног школског надзорништва и каснијег Министарства просвјете има прилично архивског материјала о свим основним школама у Црној Гори. За систематску обраду просвјетних прилика у Црној Гори прије Првога свјетског рата мора се сва та архивска грађа употребити. Ја ћу, међутим, овом приликом изнијети само неколико карактеристичнијих података из осме деценије прошлог вијека, а таквих података има све више у каснијим годинама, јер су документи каснијих година многобројнији.

Оно што је Д-р Поповић изнио о цетињској школи нећу понављати, но из тога архивског материјала ипак није сувишно напоменути, да су IV разред основне школе на Цетињу завршили мјесеца јула 1873 године 3 ученика који су имали по 20 година, двојица су имали по 19, остали су били између 18 и 15 година, док је само један ученик имао 12 година. По школама у унутрашњости ученици су били још старији. Тако је, на примјер, током 1872/73 школске године био у II разреду основне школе у манастиру Острогу један ученик (Божина Дамјановић) који је имао 21 годину. Поред имена овога ученика учитељ је у напомени написао ово: „Овај иде и у школу и на скуп у војску у вријеме“. Сличан случај је у основној школи у Лијевој Ријеци. Ту су IV разред основне школе завршили 1873/74 школске године два ученика који су имали по 22 године (Новак Гарић из Брскута и Јован Оровић из Лијевој Ријеке). Не треба се онда чудити, што су често пута и ученици основних школа ишли у рат чим почну борбе с Турцима, те школе нијесу могле радити за вријеме ратних година, а такве су године биле врло честе у Црној Гори.

У основној школи на Цетињу била је и по која дјевојчица од краја седме деценије прошлога вијека, али је тек 1872 године отворена на Цетињу посебна школа за ученице. Она је тада би-

¹⁾ „Цетињска школа 1834-1934“, Београд 1934, стр. 71 и даље.

ла приватног карактера, а 1874 претворена је у државну школу.²⁾ По школама у унутрашњости такође је било ученица. Тако су крајем 1872/73 школске године биле у Дупилу (Црмница) три ученице у I (Јоша Јокова, Марија Ђурова и Марија Савова), а три у II разреду (Марија Попова, Велика Попова и Ивана Попова). У III разреду није било ниједне ученице, те се из тога може закључити да су 1871/72 школске године почеле учити прве ученице у Дупилу. 1872/73 школске године била је и у основној школи у Тепцима (Шавнички срез) једна ученица (Сара Обрадовићева).

У Црној Гори биле су честе гладне године, како се то обично говорило. То се види и из школских извјештаја. За неколико ученика основне школе у Корнету (Љешанска Нахија) каже учитељ Ускоковић у извјештају крајем 1873/74 школске године, да су изостајали од часова по 4, 6 па и 7 дана и то „због глади“. Поп Ристо Бошковић, пак, извјештава главног школског надзорника 15 фебруара 1875 године о тешкоћама са којима се бори учитељ основне школе у Рсојевићима (Бјелопавлићи), па му око 20 ученика не посјеђава школу. Поп Бошковић то каже овим ријечима „(да) су га (учитеља) скучиле околности ове мучне године, те да му се увукла болест у школу од које му ја не могу помоћ, а та је болест глад међу ђецом, од које има и 20 ђака...“

Учитељи су били често пута само са свршеном основном школом, а у многим селима учитељ је био мјесни свештеник. Врло ријетки су у овим годинама мало писменији учитељи, а много ређи учитељи са стручном спремом. Такав изузетак био је са учитељем основне школе на Цетињу Гавром Пешићем, који је био из Војводине. Он се видно истицао својим радом и спремом, па је крајем школске године шиљан и као ревизор да присуствује годишњим испитима и даје оцјене учитељима.³⁾ Но он је већ крајем 1871/72 школске године дао оставку и пошао у Војводину. У то исто вријеме напустио је Црну Гору и још један културни Војвођанин. То је био Милан Костић, ректор Православне богословије на Цетињу и главни школски надзорник, који је у црногорске основне школе увео савремени начин предавања и рада, израдио Школски закон, Правила, Наставни план и програм за основне школе и написао једну добру и данас врло ријетку књигу о школама у Црној Гори.⁴⁾

Пешићу је издао главни школски надзорник Шпиро Ковачевић 20 септембра 1872 године увјерење о службовању у Црној Гори. То увјерење („свједочба“) гласи:

„Г. Гавро Пешић, свршени клирик и учитељски приправник, родом из Српске Војводине, бавио се у Црној Гори у звању учи-

²⁾ Милан Костић: Школе у Црној Гори, Панчево 1876, 35 и 153; упор. „Цетињска школа 1834-1934“, 117-118.

³⁾ Упор. „Цетињска школа 1834-1934“, 114-116.

⁴⁾ Милан Костић: Школе у Црној Гори, Панчево 1876.

тељском као учитељ III и IV осн(овног) разр(еда) главне школе цетињске од октобра 1869 до јула 1872 (у концепту је омашком написано „1862“-Р. Д.).

За цијело вријеме свога бављења извршавао је своје учитељске дужности најсавјестније и са одличним успјехом, и као таквом повјерено је било од високе школске Управе обдржавање годишњих испита по школама црногорским за обје године његовога бављења у Црној Гори“.

10 јула 1872 године Пешић је поднио опширан извјештај о основним школама које је прегледао крајем 1871/72 школске године. Он је обишао од 15 јуна до 10 јула разна мјеста у Црној Гори и за сваку школу даје посебно податке. Тај извјештај почиње прегледом основне школе у Добрском Селу у близини Цетиња и завршава прегледом основне школе у Братоножићима, а гласи:

„Школа у Добрском Селу врло је слаб успјех показала и по дужем испитивању примијетило се да је кривица до самог учитеља, који се мало са дјецом бавио, јер дјеца ниједан предмет не разумјеше, нити коју молитву, као што ваља, разјаснити умједоше, те с тога буде учитељ пред мјесним главаром опоменут да своју свету дужност озбиљније врши, јер ће се иначе звања лишити.

16-ог јуна у 7 сахата ујутру дошавши у Љезанску нахију и станем код школе. Причекав до $7\frac{3}{4}$ на долазак учитеља, овај не дошавши приморан будем дјечка једног на цркву попети, да на скуп ученика и на долазак учитеља звони. До 10 ура скупише се ученици, које сам ја пред црквом од чести испитао. По кратком времену дође управитељ мјесне школе, а око $\frac{3}{4}$ на 11 дође и учитељ. Дошавши учитељ буде јавно опоменут на своју учитељску дужност, а почем је у оно време, кад се долазку мом надати имао, умјесто да се међу дјецом нађе - он своје домаће послове вршио, а и с тога што испитана дјеца нијесу доста точно успјеха показала, буде учитељу примјећено, да благајница црногорска нема толико пара да бадавације (х)рани и издржава, а почем се и он као такви сматра, да на звању своје оставку даде. Мјесни надзорник буде опоменут да школу и учитеља боље надгледа, јер ће се у противном случају то отлиције другом предати.

У 2 уре по подне тог истог дана дошавши у Загарач, не нашавши учитеља у школи и почем су дјеца скупљена била, одпочнем испит. Око 3 уре дође и учитељ. Упитан ће је до сад, одговори да се долазку мом надао није. Ту се примијетило да је учитељ обвезан свагда у школи бити, а не само онда кад се чијем долазку нада. По дужем испитивању дјеце примијетило се да је на практичном пољу мало рађено, (поред) тога испит је са добрим успјехом положен.

Тог истог дана око 9 ура (на) вече дођем на Орија Луку. Сјутра у 6 ура у јутру одпочнем испит. На испиту осим мје-

сни(х) главара присуствовали су и родитељи дјеце. Испит је окончан у 1 уру по подне. Дјеца су готово сва отлично одговарала и испит је са по х в а л о м свршен.

Тог истог дана дођем у Острог, ће преноћим, и сјутра зором одем пут Шавника. Сјутрадан одпочнем испит у 8 сахати. На испиту присуствоваше њеки главари и родитељи дјеце. При испитивању пронађено је сљедеће: ниједан предмет није по методи предаван, напоскон рачун и преводи сасвим слабо, и из одговара најбоље дјеце увидило се, да те предмете ни сам учитељ не разуме. Уопште из свију предмета рађено одвећ мало и школа се (у) Шавнику само међу лоше уврстити може.

19 јуна дођем око 11 сахата пре подне у Жабљак у Језерима и почем сам дјецу и учитеља у школи застао одпочнем испит, које са до 4 сахата по подне свршим. У овој школи рађено је противно сваком начину и само понашање учитеља у школи не одговара том високом звању. Дјеца по нешто писати, читати и рачунати знају, а од разумјевања ни најмање. И ова се школа међу слабе увршћује.

Тог вечера дођем на конак у Врела. Сјутра дан одпочнем испит у 7 ура. Осим главара и ондашњи(х) многи(х) становника, било је доста и странаца на испиту. Испит је свршен до 1 уре по подне. Успјех је отличан и дјеца су без разлике са неким поносом одговарала. Осим дужности школске предавао је учитељ дјечи и војничко бечбање, у чем су такође своју вјештину у потпуном смислу показали. Труд овог учитеља треба да награђен буде.

Тог дана по подне одпутујем у манастир Добриловину, гдје преноћим и сј(у)традан у 8 сахата у јутру одпочнем испит. Од слушалица било је осим калуђера још неколико дјечији(х) родитеља. Испит је са приличним успјехом окончан; узрок успјеху невештина учитељ (sic!), но има изгледа да ће до године боље бити.

Сјутрадан вратим се на конак у Тушину. Ту преноћим и зором у друштву Г. Г. Нове Церовића (познати војвода Новица Церовић - Р. Д.) и началника Пекића одем пут манастира Подмалинска. У осам ура одпочнем испит. Успјех је врло добар, особито се око писања забављало. По свршеном испиту вратим се тог дана на конак у Шавник. Сјутрадан одем зором пут Лукова. Дошавши око 10 сахата закажем испит, но почем дјеца још скупљена не беше (sic!) морадо(х) мало причекати. На испиту било је до 8 родитеља. Осим читања механичкога и писања нијесу дјеца друго учила. Ни на једно питање моје нијесу одговорила, док ми један од ученика не рече: „Господине, ми то нијесмо никад ни чули, а камоли да смо учили!“ Затим позовем учитеља да своју дјецу испитује, на које ми одговори да неће. Позван више пута да то учини не хтједе, закључим испит и пошто учитеља укорим одем пут манастира Жупе. Ова школа потребује промјену учитеља.

У Жупи преноћим и сјутрадан пре подне одржим испит. Дјеце врло мало, а и главарство рече, да су дјеца преко цијеле године бона (болесна - Р. Д.) била. Успјех је слаб, но се у призрење узети мора болест дјеце и доцно почињање школе.

Тог дана одпутујем пут Острога. Чујући ту да у пјешивачкој школи мало дјеце има, јер су због болести многа дјеца школу напустила, а да не би(х) због тако маленог броја дјеце у Пјешивце ићи морао, позовем учитеља да са дјецом у Острог дође. Сјутрадан зором дође и пјешивачка школа. Одпочнем испит најпре са дјецом острожке школе. Дјеца су без разлике врло добро одговарала и успјех је отличан показан; труд истог учитеља заслужује похвалу. По свршетку те школе предузнем испит пјешивачки(х) ученика. Ова је школа прошле године врло слаба била и учитељ је због нерада укорен био. Ове, пак, године заслужује похвалу, јер је с дјецом толико труда положио, да су му сва без разлике најотличније одговарала, а сам учитељ јавно похваљен био.

Свршивши у Острогу, трећи дан одем у Пиперску Ђелију. Ова се школа у погледу напредовања на прво мјесто ставити мора. Учитељ је ове године показао такви успјех какви се само од једног вредног и разборитог учитеља изискивати може. Дјеца су без разлике отлична. Овђе је рађено на пољу разумјевања и свако дјете са одговором својим показиваше, да је у свом знању стално. Труд овог учитеља заслужује јавну похвалу и награду.

Сјутра дан одем пут Мораче. Други дан у 7 ура одпочнем испит. На испиту осим г. началника присуствоваше многи дјечји родитељи. Испит је свршен у 1 уру по подне. Учитељ ове школе показао је такође своју учитељску вештину. Дјеца су без разлике отлични успјех показала, а особито из рачуна и граматичког беџбања. Ова се школа такође са првима успоређује и учитељ за труд како похвалу, тако и награду заслужује.

Други дан одем пут Нахије у Андријевицу. Ту су два учитеља у два разреда. У II разреду успјех је добар и дјеца учено разуму; у I разреду, гдје је учитељ Бакић, дјеца су мало слабија, ал је опет од прошле године више урађено. Овђе би могао и један учитељ бити, који је само вешт.

Сјутрадан у вече кренем пут Лијеве Ријеке, а због јаке кише не мога(х) ону ноћ стићи, (те) преноћим у Трешњевици. Сјутрадан стигнем у Лијеву Ријеку око 12 ура. По подне закажем испит. Дјеца су са приличним успјехом одговарала. Примјетило се да учитељ за вештине ни знања нема, јер дјеца и оно што знају са неком несигурношћу одговарају.

Други дан зором одем пут Брскута. Ученика беше мало; више од половине због краста школу напустило. Успјех је био добар. Истина да би још бољи могао бити, ал учитеља болест дјеце извињава.

Тог истог дана пред вече одем пут Братоножића и сјутрадан у 6 ура у јутру започнем испит. Присутни(х) је било много.

Дјеца су врло добро одговарала, родитељи су врло задовољни били. Учитељ је јавно за труд свој похваљен био. Свршивши и ову школу, кренем се преко Дуге натраг дома.“

У прегледаном дијелу архива нема важнијих докумената из 1873 и 1874 године, као ни из времена рата 1876 и 1877 године. У омоту за 1878 годину има, пак, неколико важнијих података. Из тих докумената се види, да су муслимани који су припали по одредбама берлинског мира Црној Гори с муком давали своју дјецу у школу, али је било и Црногораца који су то нерадо радили. Између осталих жалио се и учитељ из манастира Мораче (касније познати црногорски митрополит Митрофан Бан), да неки Морачани неће да упишу своју дјецу у школу, а неки већ уписану дјецу неће да шиљу у школу. Главни школски надзорник Стево Чутурило 2 новембра (1878) шаље оштру депешу колашинском началству и наређује „да томе пркосу Морачана против државнијем законима учините крај и да оне родитеље који не даду дјецу ушколовати глобите са два талијера. Ако и даље узпркосе јавите ми одмах, да могу извијестити Његово Височество“. На крају своје депеше Чутурило каже: „Свако мушко дијете од 7 до 12 година, кад га власт упише у школу, мора у њу ићи по школском закону“.

За ондашњи велики углед главног школског надзорника и његово енергично поступање карактеристични су један телеграм познатог војводе Лазара Сочице надзорнику и његов одговор Сочици. 19 новембра послао је војвода Лазар са Горанског ову депешу Чутурилу: „Негђе љетос телеграфасте да буде на брзу прешу школа готова и да ћете послати учитеља и књиге што треба за школу. Учитељ доша(о), школа начињена давно, од Вас нема никакве наредбе за школу: или ће бити књига, или ћеца барем који има по пет-шест коза нека чува. Брате Стево, ово ми је за чудо како у тебе да се наоди, зашто сам се много веселио кад сам чуо да с(т)е изабрати за надзорника школског и нада(о) сам се у будуће да ће ићи редовно све. За књиге хоће ли доћи и кад одговорите“. Чутурило се јако наљутио на ову војводину депешу, па му одмах по пријему одговара: „Ви сте употребили телеграф за шалу, јер иначе не знам како би ми приговарали, дочим лијепо знате да ја своју дужност вршим, да сам одговоран једино Св(и)јетлом Господару и да ми Ви не можете давати укорје. Књиге се овђе не граде, но се купе одтуд-одовуд, а за то требаше времена. Тек јуче приспјеше у Котор. Пошлите човјека с коњем и врећама.“

Један од докумената из 1878 године врло је драгоцјен, јер се из њега лијепо илуструје не само патриотизам ондашње омладине црногорске, већ и њена жудња за знањем. То је опширна молба Грујице С. Никчевића, ученика III разреда гимназије у Београду, којом 20 новембра моли црногорску књегинју Милену за материјалну помоћ, како би наставио школовање. Грујица наводи да је родом из Пјешиваца, унук је Тодора Пејова, а синовац

Гаврила Тодорова Никчевића. Његовога оца Сима Блажова Никчевића погубили су Турци 1862 године у Дуги код Никшића, што је познато и оцу књегине Милене, војводи Петру Вукотићу, јер је баш он стално помагао малог Грујицу и његову сиромашну мајку. Убрзо му се мајка преудала, а такође и једина сестра, па је остао без икаквих средстава, те га је поп Машан Никчевић уписао у основну школу. На молбу попа Машана и Пека Боркова књаз Никола је одредио Грујици редовну помоћ све док је завршио основну школу. Пошто није било у Црној Гори „довољних наука“, а Гаврило је желио „и даље продужити науку“, ријешо се да пође у Србију. Није могао да приступи књазу Николи, али је успио да дође до црногорског митрополита Илариона Рогановића, који је Грујицу препоручио београдском митрополиту Михаилу. „Они ме врло лијепо приме и одреде ми по 2 дуката мјесечно и с истом помоћи свршио сам 2 раз(реда) гимназије са врло добрим и одличним успјехом“ - каже сам Грујица. Чим је Србија почела рат с Турском, Грујица није могао мировати, већ је одмах пошао у војску и учествовао у борбама све до примирја Србије са Турском, а тада је дошао у Црну Гору и ту учествовао у борбама за 5 мјесеци. Повративши се у Београд, уписао се у III разред гимназије, али није могао и даље примати помоћ, „јер је Српска влада укинула сваком странцу означену помоћ, т. ј. који је примао у гимназији. А ја сиромаш не могући прати туђе судове и учити, а до сад сам и могао, јер сам био у нижим разредима, а сада ступам у вишима...“ - жали се Грујица књегини Милене, молећи је за помоћ ради продужења школовања. Молба Грујичина удовољена је и 23 децембра званично је извијештен да му је одобрена стипендија од по 3 дуката мјесечно, која ће му се исплаћивати свакога четвртога мјесеца, с тим да свакога полугодишта шаље препис свога свједочанства Главном школском надзорништву.

Почетком 1878/79 школске године појавило се једно важно школско питање. Берлинским уговором (1/13 јула 1878 године) признато је Црној Гори нешто територије коју је узела од Турске, на којој је живио и извјестан број римокатоличких и мухамеданских становника. Ту су спадали и Никшић (Ослобођен у августу 1877) и Бар (ослобођен крајем 1877 г.). Када је почео упису дјеце за школску 1878/79 годину, требало је уписати сву мушку дјецу од 7 до 12 године живота. Тај пропис је донесен још 1870 године, па су родитељи који не пошаљу своју дјецу у школу кажњавани прво новчано, а касније и затвором. По тим правилима све црногорске школе биле су под надзором главног школског надзорника, а школе у појединим племенима под надзором дотичног племенског капетана и мјесног школског надзорника. Капетан је такође био „дужан да помаже учитељу при уређивању школе и нужних школских опрема и при одржавању реда,“ те је изрично у правилима било наглашено, да се капетан мора благовремено постарати и за огријев у школи и у учитеље-

вом стану.⁵⁾ Тако је племенски капетан био одговоран за многе школске послове, па и за уредан упис дјеце, јер је он имао да примора родитеље на поковавање прописима о школовању дјеце.

У мјесецу октобру 1878 године капетан у Бару имао је да поступи по тим законским прописима, јер родитељи дјеце римокатоличке вјере хтјели да пошаљу своју дјецу ради уписа у основну школу. То су они урадили по наредби надбискупа скадарског, који је био надлежан и над територијом Бара*) Он је 20 октобра 1878 г. послао барском жупнику Јосифу Коловићу, који се на писму потписује „управитељ барске државе“ (!) наређење да католичка дјеца морају имати „једну школу католичку и нитко не може силовати католике да прату своје синове на школе остале“, те свештаник Коловић 24 октобра о томе извјештава барског капетана Ника Јовићевића и моли га „да не силујете нашу децу да иду на ту школу, будући да одавна прату латини своје синове у школу католичку“. Капетан Јовићевић истога дана депешом извјештава о свему овоме управитеља просвјете војводу Станка Радоњића, па при крају додаје: „Ми смо данас исто сву ђецу пописали њима на силу.“

Барско начелство је истовремено детаљно одговорило и свештенику Коловићу, наглашавајући да не постоје никакве нагодбе између надбискупа и црногорске Владе о посебном школовању римокатоличке дјеце, већ су и римокатоличка и мухамеданска дјеца дужна посјећивати народну школу у Бару на основу принципа грађанске равноправности и на основу принципа опште школске дужности, по којим принципима „ниједном држављанину-без обзира на његову вјероисповијест - не смију бити ускраћене благодати опште просвјете, а нарочито основне наставе. Од опште школске дужности изузети су само сакати и болешљиви. По смислу исте наредбе школа у Бару није конфесионална, дакле нити је искључиво мусломанска, нити римокатоличка, нити православна: она је општенародна“. Коловићу се скреће пажња и на прописе наставнога плана за основне школе, у коме јасно стоји: „Римокатоличке и мусломанске духовне власти саставиће посебне планове за наставу дјеце у своје закону, (вјери - Р. Д.).“

То се питање толико заострило, да су родитељи римокатоличке дјеце из Бара били лишени слободе и доведени на Цетиње. То је, као што сам већ поменуо, било у духу Правила о основним школама из 1870 године, по којима је надлежни племенски капетан непокорне родитеље три пута кажњавао новчано („трећи пут 5 талира глобе“), „а четврти пут осудиће их на 5 дана затвора и јавиће о том главном школском надзорнику на

⁵⁾ Костић; Школе у Црној Гори, 74-75.

*) 1867 г. сједињена је барска надбискупска столица са скадарском, те ондашњи барски надбискуп Карло (1855-1886) пренесе у Скадар своју резиденцију (Д-р Иван Марковић: Дукљанско - барска метрополија, Загреб 1902, стр. 212)..

Цетињу“.⁶⁾ Окривљени су саслушавани на Цетињу и њихова саслушања износе пуних 15 табака. Сваки је окривљени посебно саслушаван, а саслушања су вршили онда познати цетињски професор Илија Беара, главни школски надзорник за Црну Гору Стево Чутурило и барски капетан Нико Јовићевић. Сви саслушани били су римокатоличке вјере, јер су родитељи дјече мухамеданске вјере већ шиљали своју дјецу у школу. Саслушани су окривљени „ради јавног одпора државнијем властима и законима“. Записничка саслушања су доста слична, па ћу само прво саслушање детаљније навести. То је саслушање Митра Марђокића, који је имао шесторо дјеце. Послије личних података постављено му је питање, да ли зна зашто је затворен, па је одговорио: „Мене је ставио у затвор капетан Перо Јовићевић⁷⁾ на овај начин. Господин капетан барски Јовићевић искупи(о) нас је у началство, те нам је дао ту наредбу, да своју дјецу шаљемо у школу, коју је отворио Господар. На то ми изјавимо г. капетану, да нам је у цркви заповједио г. Викар, Дон Ђузепе Коловић, да своју дјецу најприје дадемо на наук кршћански, а послаје да можемо дати своју дјецу у Господареву школу“. На даља постављена му питања окривљени Марђокић је изјавио да им није капетан Јовићевић ништа казао о томе, како ће њихову дјецу поучавати у вјери католички свештеник, а није му ништа о томе казао ни мјесни учитељ, већ му је само рекао ово: „Митре, не луду(ј); пошљи своје дијете к мени у школу“. На овај учитељев савјет Марђокић је одговорио да ће „дати своје дијете тек онда у школу кад научи вјеру кршћанску, јер тако нам је заповједи(о) бискуп скадарски“. На једно даље слично питање Марђокић је одговорио: „Нама је заповједио наш поп Коловић, да морамо слушати наредбе бискупа“. Иза овога поновног одговора окривљеног Марђокића, ислѣдници су му поставили ово питање: „А кад вама даде скадарски бискуп једну наредбу, а Господар вам даде своје законе и своју наредбу, коју од ове двије наредбе дужни сте послушати и који вам је старији?“ Марђокић је увидио да се на овако јасно постављено питање не може двосмислено одговорити, па је казао: „Нама је старија наредба Господарева и у таквој прилици дужни смо послушати наредбу свога земаљског владоца“. Мало даље ислѣдници су питали окривљенога, да ли признаје да је погријешио када је послушао свога попа и бискупа, а није послушао закон и наредбе своје законите владе, те им је одговорио: „Јест, ја признајем да сам погријешио, али то сам морао учинити, јер ми је запријетио наш поп, да ће нас иначе изћерати из цркве“. Пошто су му поставили нека мање важна питања, ислѣдници су питали окривљенога и то, да ли се каје што је преступио земаљски закон? Марђокић је на ово питање казао: „Ја се од све душе кајем, но свему ми је крив наш би-

⁶⁾ Ibidem, 74.

⁷⁾ Овдје стоји „Перо“, док је сва саслушања лично потписао „к(апетан) Нико“.

скуп и поп; он нас је узео на врат и на душу. Нас је г. Викар Коловић у цркву сазивао и ту нас учио да не послушамо наредбе Господарева, но да извршимо наредбу бискупова“. Марђокићу је постављено и питање зашто се римокатолици нијесу угледали на мухамеданце, који своју дјецу драговољно послаше у школу?“, на које је одговорио: „Мухамедански оца смије долазити у Господареву школу, па су зато радо дали“. Окривљеном је наглашено да су и римокатолички свештеници смјели долазити у школу и предавати дјецу римокатоличку вјеронауку, па су га истражници запитали, је ли њему и осталим римокатолицима то било познато? Марђокић је казао да им је то било познато, али су их њихов свештеник и бискуп учили на зло и „на пркос Господаревијем наредбама“.

Саслушања осталих окривљених слична су саслушању Марђокића, само се по неки нови детаљ може у њима наћи. Тако се из саслушања Анта Мартиновића види, да је муслимански оца сам одвео мухамеданску дјецу у државну основну школу, јер Мартиновић, између осталог, у свом саслушању каже: „... Томе је свему крив Дон Ђузепе, који је могао узети дјецу нашу и одвести је у школу, као што уради и турски оца“. Стијепо Трипотих, стар око 68 година, изнио је у својим одговорима податке о томе, да је свештеник дон Ђузепе код своје куће држао школу за римокатоличку дјецу, да су она ту била у неком интернату, јер нијесу долазила кући, и да је то „школа краља аустријанског и он је направио школу и плаћао учитеља“. По даљем излагању Трипотиховом излази, да је та школа подигнута прије неких 15 година и да је дон Ђузепе добијао од Аустрије за учење око 200 талијера годишње. На питање истражника да ли се осјећа кривим, Трипотих је одговорио: „Ја видим да сам крив, јер ми не знамо ништа, јер смо ми дебеле главе, те слабо разумјевамо!“ Окривљени Зеф Пијетар Тага на питање може ли један туђи владалац подизати у нашој земљи школе и „по својој вољи дати обучавати поданике господара ове земље?“ одговара кратко: „Не знам ништа, ја сам један брав!“ Зефу је комисија поставила и питање да ли признаје да је крив, а он опет шеретски одговара: „Ја сам крив, што сам жив!“

Из саслушања Вука Дебеле види се, да је поменута школа за римокатоличку дјецу била подигнута „од прилике пред 17 или 18 година“, а саграђена је „на трошак нашега ћесара“. У записнику је ријеч „нашега“ два пут јако подвучена, па му је касније и о томе постављено питање, али се тада већ прибрав и рекао да му је „утекла ријеч!“ Дебела је у своме исказу признао да му је капетан Јовићевић казао за основну школу и ово: „Ваша ће дјеца ићи ради кршћанскога наука два-три дана к вашем попу на кршћански наука, а 2-3 дана у Господареву школу преко неђеље“, а истражничкој комисији предао је и писмо које му је раније био дао дон Ђузепе, у коме савјетује римокатолике да не шаљу своју дјецу у основну школу. Уз ове записнике налази се само срп-

ски превод писма, а оригинал је био сигурно на италијанском. Превод је извршио цетињски професор Илија Беара, члан ове иследне комисије, иначе познати зналац неколико језика, о коме има доста података и у Матавуљевим „Биљешкама једнога писца“. Писмо је карактеристично за питање о коме је овдје ријеч, а гласи: „Предраги Христјани! Чуо сам да вас шаљу на Цетиње; не сумњајте да вам неће бити ништа, с помоћи божиом! Само вам препоручујем кад вас запитају зашто нисте послали ваше ђеце на нову школу, немојте одговарати друго него ово: „Наш арцибискуп тако нам је заповидио, а кад он нам заповједа, ми морамо слушати“. Ако вам реку: ми не признајемо арцибискупа, ви одговорите: „Ми га признајемо и морамо слушати; споразумите се ви с нашим арцибискупом, зашто ми нисмо криви“. Ово нек буде једини ваш одговор.

Не бојте се, јер сав свијет зна оно што чине од вас и на Цетињу то знаду.

Нека вас Бог благослови и прати.

Поп Јосип Коловић“.

При крају Дебељиног саслушања налази се ова примједба: „Писмо узимље испитна комисија у сахрану. Цетиње, 26/10. 878“.

Миху Демировићу постављена су разна питања, па и питање зашто вије послао своје дијете у државну основну школу, те је одговорио: „Јер ми рече дон Коловић, да ћете нам дјецу поришћанити“!

Пред енергичним тражењем главног школског надзорника да се поштују постојећи државни закони и прописи попустили су и римокатолички бискуп, и барски жупник и родитељи римокатоличке дјеце. То се јасно види из извјештаја барског учитеља Душана Бркановића, који већ 29 октобра извјештава Главно школско надзорништво, да су се уписала дјеца римокатоличке вјероисповијести 26 октобра, „послије много одупирања за школу“. Учитељ Бркановић даље наводи, да су римокатоличка дјеца до тада посјећивала школу коју су држали римокатолички свештеници у Бару, а плату за тај рад добијали су од Аустрије. Од те школе изгледа није било много користи, јер Бркановић наглашава да дјеца врло слабо знаду школско градиво, а поред тога „не само да римокатоличка ђеца не умију добро говорити србски но и турска, а и већином и православна ђеца не знају добро свог србског језика“. При крају свог извјештаја учитељ јавља, да је одредио два часа недјељно за предавање вјеронауке за дјецу све три вјероисповијести, а за ученике мухамеданске вјере одредио је да им буде и петак дан одмора, као што је за хришћанску дјецу недјеља па је вјероватно да је у барској основној школи убрзо настао нормалан рад.

Било је потешкоћа и са школовањем мухамеданске дјеце у Никшићу, но по свој прилици то се питање лакше и брже рије-

шило. О томе су сачувана само два документа из 1878 године. Један је наредба Главног школског надзорништва број 103 од 17 децембра Началству у Никшићу „односно ушколовања мухамеданске дјеце“, а други је извјештај никшићког учитеља по томе питању од 30 децембра исте године. Текст наредбе начелнику Јевту Николићу потписао је главни надзорник Стево Чутурило и из ње се види да је лично књаз Никола приликом боравка у Никшићу примијетио, да у основној школи нема дјеце мухамеданске вјероисповијести, те је наредио да се сва таква дјеца од 7 до 12 године морају пописати до краја мјесеца децембра, како би одмах почетком 1879 године почела редовно учити. Прије пописа начелник је дужан родитељима мухамеданске дјеце саопштите сљедеће:

„1) Да су у тамошњој школи све вјероисповијести равноправне,

2) да сва мушка дјеца у књаже(в)ству, било које вјере, подлеже школској дужности,

3) да никшићка школа није ни хришћанска, ни мухамеданска но скупна,

4) да учитељ те школе има учити знање и вјеш(т)ине, а не вјеру,

5) да мухамеданску дјецу учи у вјери хоџа и да ради тога мора хоџа два пута на неђељу долазити у школу, или, ако воли, дјеца к њему да их учи у вјери,

6) да ће се у тој школи поштовати и мухамедански закон (тј. вјера-Р. Д.) и обичаји,

7) да у петак неће бити школе.

8) да мухамеданска дјеца не смију бити у школи, кад поп учи науку хришћански“.

Послије ових општих начелних објашњења, Чутурило наређењује начелнику да родитељима мухамеданске дјеце саопшти и то, „да ће сваки који своје дијете не би драговољно дао у школу бити на то принуђен присилнијем средствима. Истом приликом кажите мухамеданцима-наставља Чутурило-, да су Барани мухамеданци још јесенас своју дјецу одмах дали у школу, зато се је Његова Свјетлост и зачудила кад је дознала, да никшићки мухамеданци нијесу дали дјеце у Господареву школу“. При крају своје наредбе надзорник каже да се она саопшти никшићком учитељу ради управљања по истој, а ако би се родитељи мухамеданске дјеце противили истој, начелник треба да извјести надзорника, који ће му „дати нове напутке“.

Опширним писмом од 30 децембра извјестио је никшићки учитељ Шћепан Мартиновић надзорника, да су пописали сву дјецу мухамеданске вјере која су способна за школу и да их има 24. Учитељ шаље и поименични списак дјеце, која су уписана 24 децембра. Од све дјеце равно је половина из кућа по-

знатих никшићких Мушовића, а сва су дјеца, наравно, рођена у Никшићу. Учитељ Мартиновић шаље и списак редовно уписане дјеце за школску 1878/79 годину. Њих има 48 мушкараца и 11 дјевојчица. Један ученик (Стурановић Стојан) имао је 19 година, од ученица је била најстарија од 15 година (Жугићева Стефа), док од дјеце мухамеданске вјере није ниједно уписано које је имало преко 12 година.

Из писма учитеља Мартиновића види се, да су родитељи мухамеданске дјеце ипак били незадовољни наредбом да шаљу дјецу у школу, јер у писму каже и ово: „Турци Мушовићи и други, као што ћете разумјети, моле да им се посебна школа даде; можда поради тога тамо полазе“. Мартиновић даље наводи да је много дјеце у школи и без оних мухамеданске вјере, па моли надзорника да пошаље једнога учитеља, ако се мухамеданцима одобри посебна школа. Но Мартиновић предлаже и ко би му био помоћник и жели да му се пошаље рођак Мило Мартиновић, а моли надзорника да му не шиље Радована Филиповића, „јер се с њим не би(х) мога(о) погодити“. У наставку свога писма Мартиновић каже: „Ако наредите да мухамеданска деца заједно са нашом у једну школу иду, то молим јавите да ли ће и мухамеданци одити пријед и послје подна у школу, јер ће они молити и за то да по једном њихова деца у нашу школу долазе, и кад би били у једну школу јавите оћу ли наредити да фасове скидају, јер и то би им било противно...“ Мартиновић даље моли за наређење начелнику да се изврши поправка школе, „као и сата школског, којег сам ја већ на рачун узео.“*)

Крајем 1878 године било је на дневном реду још једно важно школско питање. Тада је Симо Коњевић, панчевачки учитељ и секретар црквене општине, а свршени слушалац педагогије и природних наука, послао књазу Николи свој Нацрт о устројству учитељске школе у Црној Гори и Наставни план за ту школу, молећи да њега поставе за управитеља нове школе. Коњевић је послао Нацрт и Наставни план уз своје писмо од 4 октобра. Писмо није сачувано, већ се то види из Коњевићевог писма од 7 новембра главном школском надзорнику Стеву Чутурилу. Коњевић пише да Чутурила има у лијепој успомени још од 1874 године, када је Чутурило био учесник на Карловачком сабору, и радује се што је он главни школски надзорник у Црној Гори, па га моли да његов предлог о оснивању учитељске школе изволи „својски, братски и искрено потпомоћи“, јер Коњевић рачуна да је учитељска школа „најпречи завод, који би се имао у Црној Гори да подигне“.

Природно је да тешки рат са Турском од 1875 године, који је само дјелимично био завршен за Црну Гору уговором у Бер-

*) Интересантно је да је још Правилима од 15 септембра 1870 године било наређено, да свака основна школа „мора имати: сахат...“ (М. Костић: Школе у Црној Гори, Панчево 1876, стр. 75).

лину (1/ 13 јула 1878), није био повољан за тако важне про-свјетне реформе. То су мјеродавни у Црној Гори врло добро знали, па су убрзо Коњевићу повраћени и Нацрт и Наставни план. То је урадио Чутурило својим писмом бр. 86 од 12 новембра 1878 г., у коме је наведено ово решење: „Пошто се земља још и сад налази у ратном стању, те се не може на устројство сличног завода обратити нужна пажња, те пошто су у том погледу већ учињене друге мјере, то се овај нацрт не може усвојити, те се повраћа господину саставитељу уз признање труда и стручне вјештине“.

Заслужује напоменути, да је писменост учитеља била врло неједнака. И ту се може утврдити да је лични рад много значао, јер видимо учитеље без икакве школске спреме сем свршене основне школе са врло писменим извјештајима и писмима, док су неки извјештаји и писма школованих учитеља скоро неразумљиви због неписмености њихових састављача. Изнијећу само два случаја. Јован Лаушевић био је прије 1878 године учитељ у Горњој Морачи, али те године није био на служби. Он се због тога обраћа 21 новембра 1878 г. главном школском надзорнику једном молбом ради поновног постављења. Та молба почиње овим ријечима: „Високог Поштовања достојни Господине? Стајем пред вас и престављам себе к' вама; за да бих се с вама упознао, надајући се отуд са свим новој Епохи за мене и мог живота. Који сам зајста нај-несрећни од свега мога друштва; и то што се тиче мојијех љутијех оскудица, сјеромаштва-без стања и икаква срества за свој живот; а уосталом чини ми се нијесам од друштва остао...“ Надзорник Чутурило свакако је због ове неписмености донио решење, да се Лаушевићева молба „за сад не може узети у обзир“. Лаушевић је касније поново примљен за учитеља, јер у Протоколу о школама и учитељима за 1888/89 школску годину он се води као учитељ на Даниловом Граду и из његових података се види да је био свршио „Богословију у Биограду“.

Други случај је стварно из 1881 године, али је карактеристично Чутурилово решење, па га због тога износим. Бивши учитељ у Бару Андрија Кнежевић, који је био отпуштен због тога што је тукао једну своју ученицу, обраћа се 30 септембра главном надзорнику Чутурилу за поновно постављење. То се скоро једва може наслутити из Кнежевићеве молбе, на којој је Чутуриловом руком ово решење: „Не може се уважити, јер и из ове молбе види се, колико је тај човјек неспособан за учитељски чин“.

Има још неколико докумената из 1878 г., али се у њима налазе, углавном, само лична учитељска питања. Тако, на примјер, војвода и начелник Лазар Сочица 11 новембра препоручује Главном школском надзорништву да мјесто новопостављеног учитеља у Шавнику Мила Протића остави Луку Ђуровића, који има учитељски декрет још из 1875 године и који је „примао своју плату и за ово вријеме рата као вриједан човјек и раденик“. Два дана касније (13 новембра) жали се Симо Мартиновић, учитељ из Шавника, да ће

имати 80 ученика, а до тада су биле израђене само школске клупе. „Што се тиче стана учитељског - наставља Мартиновић - то могу вам казати да би и свиња у њему цркла, дрва нема, тако исто пећи и прозора...“ Надлежни капетан само даје обећања, али ништа не испуњава, те учитељ мисли да у школи неће уопште бити никаквог реда док је под садашњим капетаном и предлаже да се она „стави под надзор Војводе Сочице, а кад би он управљао, онда би правим редом ишла“. Надзорник Чутурило доиста је депешом тражио да се шавнички капетан узме на одговорност и замолио војводу Сочицу да се о овоме побрине.

Учитељ са Даниловог Града Шкеровић жали се такође на свога капетана и моли за наређење да му општина купи потребне ствари. Он јавља да има 70 ученика и ученица, „од којих 35 могу уврстити у школскиј протокол као редовне, а 35 као приватне, јер ови посљедни имају од 4-6 година!“ Други учитељ из истог мјеста (Јован Бошковић) пише 26 новембра надзорнику да шаље 2 ђака за књиге, јер мјесни капетан „није ни главе обрнуо“ када му је тражио коња за пренос књига. Мало даље Бошковић каже: „Што се тиче школа обадвије су врло неуредне... асталах није, собах (пећи - Р. Д.) није, столица није ни никаквих школских потреба, но смо у свему оскудни. А тужили смо се мјестном главарству, а они за то ни главе не окрећу. А Ви знате какву власт имамо ми учитељи и како ми можемо што израдити код нашег народа...“

Школа у Бару такође није била у реду. Учитељ Бркановић жали се 29 октобра да школа нема патоса и тражи да се што прије „школа поподи, јер колико што кад дође који странац да види школу барску у свом реду (као што су и до сада њеки долазили), толико више и за здравље ћеце морало би се поподити“. Учитељ се жали и на личне тешкоће, па каже: „Мој квартир још није готов, морам га тражити час овђе, час онђе, а то ми се никако не погађе са интересом. Плаћати храну скупо, а и квартир-ја сам се већ до сада почео задуживати. Мислим да ће нужна бити и пећ ове зиме, а овђе нико и не мисли ни за дрва, ни за пећ“.

Учитељ Бркановић је често протестирао због разних недостатака. Тако се 23 новембра телеграфски жали Надзорништву на начелника што му није дао коња да се донесу књиге са Цетиња, па што нема у Бару таблица за дјецу, а депешу овако завршава: „Ја свагда брзојаве не могу плаћати, или ми (их) урачуна(ј)те“. Надзорник Чутурило сложио се у свему са Бркановићем, па му на његову депешу овако одговара: „Барску општину неће нико бадава да служи. Ако им ја будем тражио преносача књига за њихову дјецу, платиће скупо. Ако нема коња, нека г. началник пошље 2 чељади... Званичне депеше платиће Вам каса“. Бркановић 30 новембра поново депешом тражи да му се пошаљу књиге и таблице за дјецу и да се намјести пећ у школи, јер је хладно. „Говорио сам началнику, ништа не одго-

вара“-завршава учитељ. Чутурило је поступио и по овој Бркановићевој депеши и телеграфски од начелника тражи да пећ „што прије набави“. О свему овоме Бркановић извјештава надзорника и својим писмом од 27 новембра. Опет тражи књиге и таблице, тврди да се може „с малим трошком“ метнути патос, а он још није метнут, начелство не даје ни пећ ни дрва за школу, а ни за његов стан, „као што је наређено закономом школским за све школе у Црну Гору“. Даље се поново жали због плаћања депеша, а у писму наглашава и то, да иде „један празник у римокатоличку цркву, други празник у православну цркву, а петком прати мухамеданце у њихову богомољу“. Све ове податке о учитељу Бркановићу намјерно детаљније наводим, јер ће њега три године касније оптужити претсједник барског суда да је „прије неког времена одобравао социјализам, као и атентат учињени на (руског цара) Александра II“, те да је неким грађанима у Бару „објашњава(о) назоре социјалиста, као (и) то да их свуд има по свијету и да свака пред њима пада...“⁷⁾

Било је у неким мјестима ипак све спремљено за нормалан рад у школи. Но, мора се признати, такви су извјештаји малобројни, а можда се неки временом и загубио, као што је пропало много драгоцених докумената из Цетињског архива до оснивања Државног музеја 1926 године. Већ сам поменуо повољне податке о припремама за рад у школама, које су биле у подручју војводе Лазара Сочице. Тако је и у основној школи на Његушима било све уредно до краја мјесеца новембра 1878 године. Право је нагласити да је ту школу било доста тешко уредити, јер је имала седам просторија. То се све види из извјештаја његушког учитеља Неша Зековића Пипера од 1 децембра, којим јавља главном школском надзорнику да ће 5 децембра школа бити „са свачим потребним снабђевена, и то све 7 соба на горњем спрату, а тако и доњи (спрат) утврђен од пролазећег народа и (за)творен. Молећи да му се по доносиоцу овога извјештаја пошаље „товар књига“ за његове ученике, Зековић у наставку свога извјештаја каже ово: „Молим вас узете у обзир ову школу, да јој бисте што више можете потребних школских ствари изволили послати, као физичких експеримената, атлаза, глобус и т. д.“

Ако се узму у обзир тешкоће са којима се борила Црна Гора од познатог подгоричког покоља у октобру 1874 и невестињског устанка средином 1875 године, па све до краја 1880 године, јер су тек 14/26 новембра те године Црногорци добили Улцињ, није никакво чудо што је тешко могао почети нормалан рад у основним школама 1878/79 школске године. Но поред свега тога из наведених докумената се види, да су многе ствари зависиле од предузимљивијих појединаца, те се и у таквим окол-

⁷⁾ О овом Бркановићевом причању изнијећу у посебном чланку прикупљене архивске податке.

ностима могло доста урадити ондје, гдје је било љубави за повјерени посао и гдје се дужност није само формално схватала. У наредним годинама много се урадило у Црној Гори и на развиту школа и о њиховом посјећивању. То се зна и из давно објављених података, јер док је, на примјер, 1883/84 школске године било у Црној Гори свега 1575 ученика и ученица, 1909/10 школске године већ их је било 10368.⁸⁾

Ристо Ј. Драгићевић

⁸⁾ Н. Р. Минић: Кратак преглед радз на народном просвјетивању у Црној Гори од године 1860 до данас, Цетиње 1910, Таб. I и XXVII.